

Селевко В.Б.

МІСЦЕ ХРАМУ В РЕЛІГІЙНО-ЕТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

Ідеї удосконалення людських стосунків, які покликані знайти справжні форми солідарності людей, стають невід'ємною частиною культурно-політичного життя світової спільноти. Видатні представники російської філософської думки Є. Трубецької, М. Федоров, А. Хом'якова, В. Соловйов обґрунтовували ідею, згідно з якою християнське віровчення можна перетворити у конкретну соціальну й моральну програму, яка могла б стати практичним керівництвом для розв'язання політичних й моральних проблем в суспільстві. Так, В. Соловйов виступав проти матеріалізму, соціального відчуження й хамства, наполягав на встановленні в житті народу традицій добра і любові, милосердя й співчуття, почуття єдності нації та її відповідальності перед минулими й майбутніми поколіннями за долю країни й людством в цілому [1, с. 4]. Тому значне місце у поглядах філософів належить храму, який мислителі визначали як пам'ятник і символ єдності й згоди, що вказує на його миротворче і просвітницьке значення, виявляється моральна, соборна єдність.

Дослідників російської релігійної філософії цікавили, головним чином, загальні питання етичної та естетичної спадщини видатних вчених. Так, С. Семенова, відмічає, що філософсько-етичне вчення М. Федорова – «загальна справа» – вчення, яке утримує в собі спробу по-новому поглянути на призначення людини у світі, поставити перед ним небачене завдання, запропонувати шлях його виконання [3, с. 13]. Спеціальне дослідження храму у філософській спадщині М. Федорова присвятила В. Проценко, актуалізувавши тим самим культурний та історичний аспекти значення храму у працях видатного вченого [2, с. 200].

У вивченні зазначеної теми автори досягли значних успіхів, однак аналіз наукових джерел показав, що спеціальні дослідження, де храм розглянуто крізь призму власне етичних аспектів, відсутні. Дослідження й осмислення моральних інтенцій храму в проекті побудови солідарного суспільства на морально-етичних засадах – важливі концепції, що особливо яскраво виражені в роботах представників релігійно-філософського напрямку російської філософії.

З ідеєю храму, що охоплює увесь світ, і пов'язаних з ним надій на ідеальну перебудову суспільства й людини виступив Є. Трубецької, що розуміє храм як початок, що повинний правити, а Всесвіт повинний стати храмом. Православний храм становив собою зменшене повторення Всесвіту, мікрокосм. Він сприймався як світооб'ємний початок, що дає надію на єднання людини з людиною, надію на ще не здійснений небувалий вид спільності людей. Є. Трубецької писав, що храм – це набагато більше, ніж будинок молитви, – це цілий світ, не той гріховний, хаотичний, що розпадається на частини, який людина спостерігає, а світ, зібраний воедино благодаттю, таємниче перетворений у соборне тіло Христове [5, с. 12]. У храмі стверджується те внутрішнє соборне об'єднання, що повинне перемогти хаотичний поділ і ворожнечу світу й людини.

Храм є символом умиротворення, перетворення, об'єднання на основі прагнення до піднесеного й рятунку від протиріч навколишнього світу [5, с. 12].

На значення храму для соціуму ще раніше за Є. Трубецького вказував А. Хом'яков, який вважав, що мережа церков, монастирів давала народу одноманітні, стійкі поняття про відносини приватні та суспільні. Істотна ознака соборності в А. Хом'якова – принцип єдності в множинності. Соборність розкривається, насамперед, у постійній можливості з'єднання людей на основі духовної спільності й виявляється в таких сферах життєдіяльності людини: церква, родина, соціальні відносини, міждержавні відносини тощо [9, с. 132]. Погляди А. Хом'якова мають важливе значення, що полягає у розумінні храму не тільки як культової споруди чи її естетичної значимості, а як форми соціальної взаємодії та як одного з необхідних елементів соціального структурування. У плані постановки проблеми прикметною є концепція М. Федорова. Мислитель викладав ідеї про храми як про пам'ятки єдності й згоди, указуючи на їхнє миротворче й просвітницьке значення, говорив про мету вмиротворення, про те, для чого воно необхідно в повсякденному храмубудівництві, вбачаючи в цьому братерську, любовну, соборну єдність. Вона є основним мотивом «загальної справи», спрямованої на відродження всіх попередніх поколінь людей, що жили коли-небудь, на Землі. Питання про храми вважає корінним питанням усієї філософії. «Тільки в справі може знайти своє вираження й соборність, тільки в справі щира соборність. Повсякденні храми є не пам'ятки лише єдності і згоди, але й провісники загальної справи чи порятунку загального відродження, що в «конференції», «конгресі» чи «соборі» одержить рано чи пізно всесвітній центр» [6, с. 721]. Він сам проектує й теоретизує філософію, створюючи проєктивну справу: храм, музей, школа-музей, школа-храм тощо. М. Федоров пропонує об'єднати в храмі меморіальний (храм-музей), педагогічний (храм-школа), і комунікативний (храм як собор). Так зображення будівельників храму-школи кожного окремо й особливо у поєднанні роботи могло би, на думку М. Федорова, закласти початок музею картинному й портретному, це було б народноосвітнім храмом й повчальним пам'ятником-музеєм, або школа-храм, що має об'єднати всіх, що живуть (дітей – що вчаться, батьків – що вчать), й музей як зібрання зображень всіх померлих у храмі, може воскресити у соціальній пам'яті всіх померлих через опосередкування – труд або дію тих, хто живе. Усе це – матеріально-символічний комплекс, що, за переконанням мислителя, повинний був організовувати навколо себе життя та діяльність його ідеальної громади [4, с. 34].

У поглядах М. Федорова – храм сьогодення і храм майбутнього, стане ідейним, духовним, культурним, релігійним, трудовим центром нового ладу («психократії») і для віруючих, і для невіруючих [6, с. 721]. Особливе значення у моральному вихованню людини та суспільства в цілому М. Федоров відводить процесу будівництва храму, що, за його словами, передбачає участь усіх людей, без обмежень за майновим та статевим станом, особистою участю або фінансами, на засадах добровільності та особистого волевиявлення. Це явище не економічне і юридичне, – це явище моральне, принципово зауважує М. Федоров. Побудова ця мала одну з істотних властивостей, а саме: участь усіх у цій побудові, хоча й не особистою (тільки) працею, як це потрібно для досконалості,

але й фінансами. У такому разі пожертвувач є співучасником будівництва храму, беручи на себе частину витрат на його зведення. Тобто одна особа чи група осіб, наприклад, родина чи ціла громада ставали «пайовиками» в будівництві церков за допомогою виробництва окремих її частин чи внесення суми грошей, необхідних для виготовлення окремих елементів такого дорогого архітектурного комплексу. Це формувало не виробничі, неформальні, недокументальні відносини і зв'язки як особливий вид соціально-економічної комунікації, на відміну від інших форм економічної й виробничої діяльності. У багатьох випадках люди жертвують і трудяться без документації, і тут виявляється добровільне волевиявлення, досвід якого можна перенести в сучасну господарську й соціальну дійсність з метою гармонізації суспільних відносин. При цьому вони увічнювали свої імена в написах, що містилися на найвидніших місцях, щоб нагадувати всім, хто заходить, про свою участь у будівництві церкви. Можна прийти до висновку, що процес будівництва храму на засадах неформальних й недокументальних відносин між людьми демократизує суспільство, знижуючи протиріччя соціальної диференціації, принаймні, у період будівництва. На думку М. Федорова, люди, з'єднавшись у справі побудови храму, очищаються від негативних проявів, стають, хоча і на короткий час, смиренними. Церква перетворює зведення храму в дію, що може виразитися не тільки в психотерапевтичних завданнях, але й в соціально-етичних, а саме: переборенні у людині індивідуалістичних проявів. Тут сукупна робота усіх разом дає громаді єдність, на протигагу роз'єднанню. Тільки в будівництві храму може знати свій вираз і соборність; при об'єднанні у справі усувається те, що викликає сум, усувається ворожнеча й гноблення. Тільки за цих умов можливо буде жити не тільки для себе, а й для інших. Ефективність цієї групової психотерапії значною мірою забезпечується завдяки досягненню групового катарсису. У цій сукупній праці з'єднуються мистецтво, моральність і релігія [6, с. 685].

Виходячи з цього, можна визначити що будівництво храму є одним із засобів самовдосконалення, самозречення волі, вияв смирення, «уподібнення земному життю Христа», а також вона сприймається «церковними людьми» як важлива частина «програми» духовного очищення у святому місці. Крім того, у процесі праці «церковні люди» вступають у стосунки між собою, об'єднуючись певним способом для спільної діяльності. Отже, ставлення до праці у прихрамовому середовищі – це вираження цінностей трудової діяльності в загальній системі цінностей суспільства й особи. Храм як організація й установа становить органічну єдність технічної, економічної й соціальної підсистем. Соціальною підсистемою храму є його соціальна організація, тобто об'єднання як служителів культу, так і членів прихрамового середовища, які спільно реалізують мету щодо виробництва духовних і матеріальних благ. Можна прийти до висновку, що храмовий колектив становить собою, з одного боку, соціальний інститут, тобто одну із форм спільної діяльності людей, з другого – соціальну спільноту, яка є елементом соціальної структури суспільства, що характеризується відсутністю поділу людей на різні соціальні верстви й групи. Отже, храмовий колектив – це осередок суспільства, у якому поєднуються суспільні, групові та індивідуальні інтереси його членів; організована спільність людей, об'єднаних конкретним видом суспільно корисної

діяльності та відносинами взаємодопомоги і взаємної відповідальності, інтересами, ціннісними орієнтаціями, настановами й нормативами поведінки, що виникають в процесі цієї діяльності. За словами М. Федорова, храми – це пам'ятники і символи єдності і згоди, що вказують на їх миротворче і просвітницьке значення, де виявляється моральна, соборна єдність. У тривалому будівництві храму формувалася спільність, об'єднувалися покоління, забезпечувалася спадкоємність традиції нації, народу.

У зв'язку з цим можна запропонувати розглядати храм як прояв предметно-ціннісної єдності колективу, під якою можна розуміти нормативну інтеграцію індивідуальних діяльностей у групі, коли кожна з них зумовлену єдиним ціннісним змістом предмета спільну діяльність. Предметно-ціннісна єдність колективу – найважливіша складова інтеграції соціальної групи як сукупного суб'єкта діяльності, а також єдність практичного втілення (актуалізації) цих уявлень у конкретних умовах діяльності може бути розглянута як прояв інтеграції колективу на вищому рівні – ціннісно-орієнтована єдність. Це групова згуртованість, котра характеризує внутрішньогрупові зв'язки й відносини, що відбивають рівень або ступінь збігу думок, оцінок, настанов і позицій членів групи стосовно об'єктів, найзначиміших для групи в цілому, наприклад таких, як храм. Ціннісно-орієнтована єдність аж ніяк не припускає цілковитого збігу оцінок і позицій учасників групи, який нівелює прояви (смаки, політичні, економічні оцінки, особисті симпатії) у членів групи й не перешкоджає збереженню високої згуртованості групи, якщо думки її членів збігаються в головному – побудові храму. Слід зазначити, що йдеться не тільки про віру в Бога, а про віру в широкому смислі слова (тобто наявність ідеалів і цінностей, що згуртовують людей). Так і як А. Хом'яков, М. Федоров відносить храм до нерелігійної сфери діяльності, надає йому універсальний характер у справі будівництва держави, суспільства, у поширенні освіти й культури.

Це важливо для спільноти особливо в часи змін, коли руйнуються звичні умови життя, цінності та ідеологічні засади, у цьому відношенні храм має незаперечне значення у продовженні розвитку суспільства, саме завдяки йому є можливість стверджувати та закріплювати як традиційні для суспільства цінності, так і нові орієнтири. Крім того, храм був і залишається одним із засобів керування громадами – надає допомогу державі в керуванні територіями, створенні морального клімату в цілому. У деяких епохах соціальні проблеми вирішувалися дуже ефективно в просторі храму, де люди, співчуваючи мукам Христа, вчилися прощати інших людей, виховувати миролюбство, зменшуючи агресивність і протистояння [7, с. 233]. Храм і його архітектура складаються з сукупностей знаків, що спонукають до певної поведінки. У цьому випадку особливості храмової колективної поведінки усувають принцип юрби й моделюють колектив, неформальне духовне співтовариство, сприяючи зовсім унікальній, якісній, значеннєвій поведінці. Це визначення протиставляється, наприклад західній філософській традиції, що представлена працею «Філософія мистецтва» І. Тена, який називає відвідувачів храму юрбою. Спираючись на погляди Є. Трубецького, М. Федорова, А. Хом'якова, В. Соловйова, не можна цілком погодитися з І. Теном, тому що єдність людей у храмі не тотожна стихійності юрби [8, с. 47].

Як посередник у системі відносин суспільства й особистості, храмове соціальне мікросередовище виконує низку функцій, що забезпечують, з одного боку, інтеграцію індивіда в суспільну систему, а з іншого – збереження в колективних формах життя індивідуальних особливостей кожної людини. При цьому храм виконує функцію дисциплінарного простору, що обмежує індивідуальну поведінку в межах прийнятої в суспільстві нормативної системи. Нормативно обмежуючи стиль життя своїх членів, мала група здійснює контроль за тим, щоб ніхто суттєво не відхилявся від прийнятих норм. Символічним проявом порушення прийнятих у соціальному середовищі норм є заборона входу до храму. Храм є ідеальним орієнтиром людини в часі, що припускає індивідуальні хитання між добром і злом. У конструкції храму присутня ідея, яка відображає щирість і ступінь каяття людині у своїх вчинках. Вхід до храму для порушників та злочинців складався з кількох етапів. Прагнучи каяття, вони стояли біля входу до церкви, на паперті, потім, під час морального очищення, отримували право молитися на паперті, тільки потім – у храмі, на рівні з іншими. У середині храму поступово формується особливе середовище, що керується принципом соборності, припускає співучасть і підтримку людей на шляху до добра [9, с. 130].

Таким чином, у поглядах російських релігійних філософів кін. XIX – поч. XX ст. обґрунтовується думка, що храм як культурно-виховний центр формує духовний стан суспільства на засадах неформального співтовариства: добровільності, рівності, толерантності, взаємодопомоги, солідарності. Мислителі визначали храм як один із інструментів гармонізації соціальних відносин, міжособистісних стосунків, а також підкреслювали його важливе значення в розв'язанні соціально-політичних проблем в суспільстві. У поглядах філософів простежується думка, що храм не лише доповнює державні інститути як зовнішній регулятор поведінки, але здатний забезпечити високий внутрішній моральний стандарт людей і хоча б частково викоренити вади, що роз'їдають суспільство. Отже, вчені зробили значний внесок у розробку соціальних доктрин, які пов'язані з суспільними перетвореннями на морально-етичних засадах.

Література:

1. Кувакин В.А. Философия Вл. Соловьева (Из цикла «Страницы истории отечественной философской мысли»). – М.: Знание, 1988. – 64 с.
2. Григорьева Е.С. Культ как один из способов существования «деятельности организации пространства» // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7. Философия. – 2000. – № 2. – С. 90 – 100.
3. Проценко В.В. Храм в культурно-историческом учении Н.Ф. Федорова // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 1999. – № 6. – С. 199 – 202.
4. Семенова С.Г. Этика «общего дела» Н.Ф. Федорова: (Из цикла «История этических учений»). – М.: Знание, 1989. – 64 с.
5. Трубецкой Е.Н. Умозрение в красках. Вопрос о смысле жизни в древнерусской религиозной живописи. – М., 1916. – 480 с.
6. Федоров Н.Ф. Философия общего дела. В 4 т. Т. 1. – Верный, 1906. – 731 с.
7. Марков Б.В. Философская антропология: очерки истории и теории. – СПб.: Лань, 1992. – 348 с.

8. Тэн И. Философия искусства/ Подгот. к изд., общ. ред. и послесл. А.М. Микиши; вступ. ст. П.С. Гуревича. – М.: Республика, 1996. – 351 с.

9. Немцова В.С., Титов Н.В. Идея и образ времени в культуре Киевской Руси: основные концепции времени и специфика древнерусской темпоральности. – Х.: Новое слово, 2003. – 166 с.